

לפנינו ישתנו בו הפירושים שעליו, כמו שהוא בשמעתין פרק לולב הגזול שאנו עוסקים בו היום, דאיתא שם בגמרא שיוליך ויביא הלולב ויעלה ויוריד אותו, ותני עלה בירושלמי שיעשה ג' נענונים על כל דבר ודבר, והביאו הרי"ף והרא"ש, ויש בזה כמה שיטות ופירושים לא ראי זה כראי זה, שיטת הרי"ף גיאות וסייעתו ושיטת הרי"ף, ובשיטת הרי"ף יש בו ג' פירושים; האחד פירוש הרא"ש והשני פירוש הרמב"ם והשלישי פירוש הרמב"ן. ובדבריהם חולקים הגאונים ר"א מפראג ומור"ם ומור"ש ז"ל, וגם דבריהן סתומים בכוננתם... ואם זה הוא בהלכה זו הקלה, קל וחומר בשיטות וסוגיות וענינים החמורים. ואילו לא נכתבה אלא נמסרה ההלכה עם פירושה מחכם לחכם פה אל פה, לא היה בו מחלוקת ולא היינו צריכין לכלות ימינו במבוכה ופירוש ההלכה והיינו עוסקים באותן שעות בלימוד אחר...!

דף לח

'שירי מצוה מעכבין את הפורענות'. פירוש, אף על פי שאמרו (בראש השנה טז.) הביאו לפני שתי הלחם שיתברכו לכם פירות האילן – מכל מקום עיקר המצוה נעשית לקיום מצוותו, וממילא יתברכו הפירות. והוה שירי המצוה דוקא, ולא שעיקר המצוה תהיה לשם זה (שפת אמת).

[רבי אליעזר אומר: לאחר ששותה אדם כוס של הבדלה, מצוה להטיל מעט מים בכוס של הבדלה ושותה – כדי לחבב את המצות (- ששוטף שיירי טיפות היין שבכוס במים, ושותהו). ומה שישאר בכוס מן המים – מעבירו על גבי עינו. למה? משום שאמרו חכמים שירי מצות מעכבין את הפורענות' (פרקי דרבי אליעזר ב)].

'רב אחא בר יעקב ממטי ליה ומייתי ליה, אמר: גירא...'. אמר כן בשעת הנענועים כשברך על הלולב. ואף על פי ששיחה בין ברכה למעשה הרי זה הפסק, כיון שהתחיל בעשיית המצוה רשאי להסיח (עפ"י ריטב"א).

בענין עבודת ה' בדרך התגרות בשטן / ברשע – ע' בספר מכתב מאלהו ח"ב עמ' 132.

'אמרת נוטלו על שלחנו – למימרא דמפסיק, ורמינהי אם התחילו אין מפסיקין...'. לא חילקו שכאן מפסיק מפני שהתחיל לאכול באיסור ואילו שם התחיל בזמן ההתר, קודם המנחה (ערש"י) – כי נוקטת הגמרא שאין חילוק בדבר, ש'אין מפסיקין' אמור בכל אופן, גם כשהתחיל בזמן האיסור. וכן משמע בסוגיא בשבת (ט: עפ"י תוס' שם ד"ה ואם).

וכן מבואר בפוסקים שאין חילוק בדבר מלבד במצוות דאורייתא (כדלקמן) שבהן יש חילוק בין התחיל בהתר או באיסור (תרנב, ב). וכן במצוות שזמנן מצומצם, יש מצריכים להפסיק כשהתחיל באיסור, כגון התחיל סעודה בזמן מנחה קטנה – עתוס' שבת ט: ד"ה בתספורת; רא"ש שם; חו"מ ה, ד; מג"א רלב סק"ט.

'הכא ביום טוב שני דרבנן עסקינן'. כלומר שאר ימי החג. ומכאן שחול המועד נקרא 'יום טוב' (ריטב"א; בהגר"א תקל). ע"ע במובא לעיל בראש הפרק.

'מי שהיה עבד או אשה או קטן מקריין אותו – עונה אחריהן מה שהן אומרים'. אף על פי שהקטן חייב לקרוא את ההלל מדרבנן כשאר מצוות שחייב בהן משום חינוך, והרי חיוב קריאת ההלל אינו אלא מדרבנן ואם כן מדוע אין הקטן מוציא את הגדול ידי חובתו? – מפני שאצל הקטן הוא 'תרי דרבנן' ואינו מוציא את הגדול שהוא 'חד דרבנן' (עפ"י תוס' מגילה יט: ועוד).

ולדברי רש"י (בברכות מה.) אין הקטן נחשב 'מחוייב' אף לא מדרבנן, שמצות חינוך מוטלת על אביו אבל הוא פטור בעצם. [והתוס' שם הקשו על כך וחלקו. וע' במצוין ביוסף דעת שם].

ז'תבא לו מאירה. לשון מארה עניינו חסרון [כדרשת רז"ל על מארת]. וכשהאיש חסר מן האשה היפך הבריאה, תבוא המארה לו (עפ"י דברי סופרים לר"צ הכהן, יב).

[א"ר' קרוב ל'חרר'. חור היינו נקב, חלל ריק וחסר. וכמו 'לקב' שמשותף לענין קלה ולנקב, כמו ששמעתי שזהו ענין הקלה; מציאת החסרון והתמקדות בו. והאיש תפקידו בהשפעה והשלמת החסרון. 'זכר' בגימטריא 'ברכה'].

(ע"ב) 'מכאן שמצוה לענות הללויה' וכפי ששינונו במשנה. וטעם הדבר שמצוה לענות ואין יוצאים בשמיעה לבדה, פירש המאירי מפני שהוא כעין תפילה שאמרו בה: בדין שיהא אדם מבקש רחמים על עצמו. ואף שבתפילה יכול להוציא את מי שאינו בקי – בהלל הצריכו לענות כדי להפליג בהארת השמחה שזו היא דרך שירה, כמו שאמרו (בסוטה ל:): בשירת הים. והקלו לסמוך בהקראה זו אף הבקיאים מפני שאינה תפילה גמורה.

'הוא אומר ברוך הבא והן אומרים בשם ה'. מכאן לשומע כעונה'. יש להוכיח מכאן שבדין 'שומע כעונה' די בשמיעת חצי דבר בלבד וחציו האחר יאמר בפה, שהרי גם כאן יוצאים חציו באמירה וחציו בשמיעה. ואולם אין הוכחה אלא בכגון שהקורא (או המברך) אומר בפיו את כל הדבר, והשומע יוצא חצי בשמיעה חצי באמירה, כמו כאן שנראה שהש"ץ אומר את ההלל כולו, גם המלים 'בשם ה'', אבל אם הקורא אומר רק חצי, אפשר שאין יוצאים ממנו בשמיעת החצי עם תוספת אמירה בפה של השומע, כגון שני אנשים שכל אחד מהם אומר חצי ברכה ומוציא את חברו בשמיעה (עפ"י קהלות יעקב ברכות יא –

בשוב דברי הגרעק"א מקושיות החוון-איש או"ח כהו, ל, ב, ג).

ויש מי שכתב שהש"ץ אינו אומר 'בשם ה'' בעצמו אלא יוצא בשמיעה מהציבור. וכן דקדק ממשמעות דברי הירושלמי (ה"ט) 'אילין אמרין ברוך הבא ואילין אמרין בשם ה'', ואלו ואלו יוצאין ידי חובתן' – כלומר יוצאים בשמיעה זה מזה. ולכאורה מוכח מזה שאפשר לצאת חצי באמירה חצי בשמיעה גם בברכות וכד'. אך יש לומר שדוקא כאן בהלל, כך היה עיקר התקנה, בצורת אמירה וענייה כזו, ואין להוכיח מכאן לשאר ברכות שאפשר לצאת חצי באמירה חצי בשמיעה.

ותקנו לנהוג כן דוקא בפסוק זה שחציו יאמר ע"י הש"ץ וחציו ע"י הציבור, שהרי מבואר בסמוך בדברי רבא שאין להפסיק בין 'ברוך הבא' ל'בשם ה'' כי נראה כמוציא אזכרה לבטלה, ועל כן דוקא בפסוק זה שחציו נצרך לחציו האחר שיאמר עמו, מודגשת ההלכה שהשומע כעונה כאילו כל אחד אמר בעצמו גם את החלק השני (עפ"י ברכת מרדכי ח"ב א, ז).

בסברא זו יש ליישב את שיטת הפוסקים שהבקי אינו יוצא בשמיעה בלא ענייה (ב"י תכב בשם רבנו ירוחם, מג"א וא"ר. ואין כן דעת הפרייחדש, מובא בבאה"ל). וקשה כיצד נהגו העם לצאת ב'ברוך הבא' מהש"ץ, הלא בקיאים הם – אלא שכך צורת התקנה מעיקרא.

וגם אם נאמר שלא תקנו כן [שהרי מנהג מאוחר הוא, ולא נחדש כמוש"כ בברכת מרדכי שם שמעיקרא תקנו לקרוא כפי המנהג], י"ל שצורה זו דומה לקריאה וענייה, ואינו כשומע ושותק לגמרי.

בגדרי דין 'שומע כעונה' – ע' בחזון איש או"ח יט, א-ב, כט, א-ד; קהלות יעקב ברכות יג; אבי עזרי ריש הל' נשיאת כפים. וע"ע במובא בסוטה לח.

ענינים וטעמים

ההלל והשירה, כיצד

(מתוך דפי 'יוסף דעת' מהדורה ראשונה, מחודש שבט תשנ"ב)

אמרו במסכת סוטה: בו ביום שהושיבו את ר"א בן עזריה בנשיאות, דרש רבי עקיבא: בשעה שעלו ישראל מן הים, נתנו עיניהם לומר שירה. וכיצד אמרו שירה? כגדול המקרא את ההלל והן עונין אחריו ראשי פרקים; משה אמר 'אשירה לה' והן אומרים 'אשירה לה'. משה אמר 'כי גאה גאה' והן אומרים 'אשירה לה'. רבי אליעזר בנו של ריה"ג אומר: כקטן המקרא את ההלל, והן עונין אחריו כל מה שהוא אומר; משה אמר 'אשירה לה' והן עונין אחריו 'אשירה לה'. משה אמר 'כי גאה גאה' והן אומרים 'כי גאה גאה'. רבי נחמיה אומר: כסופר הפורס על שמע בבית הכנסת (שמתחיל בברכות ק"ש והן עונין אחריו וקורין כולן יחד. רש"י), שהוא פותח והן עונין אחריו. דעה רביעית מובאת במדרש (ולפי התוס' היא ד' ר"ג) בשם רבי אלעזר בן תדיא: משה פתח 'אשירה לה' וישראל גומרים 'כי גאה גאה'. וכן בכל דבר ודבר, משה פותח וישראל ממשיכים ברוח הקדש כאחד.

לכשתמצי לומר, בצד אחד נשתנו הדעות כולן; ישראל בשירתם לעולם נמשכים אחר משה רבינו מנהיגם, וכלשון הכתוב אז ישיר (לשון יחיד) משה ו(לאחריו) בני ישראל. אף ששקל הכתוב בשירה את 'משה ובני ישראל' כדאיתא במדרש, וכמו שאמרו כולם 'זה א-ל' בלשון שנתנבא משה בו, ב'זה', ואפילו שפחה ואפילו עולל ויונק, אך לולא סיועו של משה ולולא האמנתם בו, לא היה בכוחם להגיע לאותן השגות רוח הקדש ודבקות. ויאמינו בה' ובמשה עבדו – אז ישיר.... ודעת לנבון נקל מדוע עסקו בענין זה ביום מינוי ראב"ע לנשיא ולמנהיג עליהם. לא נחלקו החכמים אלא במידת השתתפות העם ואופייה; האם די בהתחלה בלבד מפי משה, ומיד יוצאת השירה כאילו מעצמה מפי כל אחד ואחד. או נצרכת פתיחה של משה בכל דבר ודבר, או אפילו כך אי אפשר להם אלא בחזרה על כל דבר ודבר שאמר משה, או – כדעת רבי עקיבא – כל מהותם וישותם בטלה היתה למשה רבינו ולא השתתפו עמו אלא בעניית 'אשירה לה' כשיר ששר אותו היחיד ומקהלה מלווה אותו וחוזרת וחוזרת את הפזמון.

כעין הדברים הללו יש בכל הלל שישראל מהללים ומשבחים ליוצרים; אם כי הלכה היא בכל מקום שהשומע כעונה, לגודל שמחת הנפש והתפעלותה הצריכו חכמינו בהלל השתתפות בפה, ובקול ובנעימה (כמובא במסכת סופרים), שמלבד דין קריאה כשאר קריאות, יש בו בהלל דין שירה. ויש מן הראשונים והפוסקים שכתבו שענייה מעכבת בהלל אף בדיעבד למי שבקי. ולפי

שאינן הכל בקיאים באמירתו התקינה שאחד מקרא וכולם עונים. ובימיו של רבא ובמקומו שהיו בקיאים, השתתפו כולם בפיהם בהלל כולו. אלא לפי שיש בכל דרך מדרכי הקריאה הנ"ל יחוד מסוים שאין בחברתה, באופיו של השיר ובצורת ביטוי הנפש ודבקותה בה, וכן בצביון השתתפות הקהל ובתאום שבין המהללים ובאחדותם, לכך השאירו כל אחת מן הדרכים הללו שלא יישכח; עניית הללו' וכמו 'אשירה לה' וראשי פרקים, חזרה על דברי המקרא, סיום המשפט שהתחיל, ואמירה של כל יחיד ויחיד. עפ"י: מאירי ושר; תנחומא בשלח; רמב"ם ספ"ג מהל' חנוכה; שם משמואל בהעלותך; או"ח תכב; הגר"ז מבריסק זצ"ל; רשימות משיעורי הגר"ס.

דף לט

'מקום שנהגו לכפול... מאודך ולמטה'. משמע שבפסוקים שלא אמרו בהם לכפול – אסור לכפול, וכן במקום שנהגו לפשוט – לא יכפול. ואם כן כ"ש בברכות שאין לכפול. [ועל כן מי שאמר בתפילה 'שים שלום' בערבית במקום 'שלום רב' או להפך, כיון שיצא ידי חובה במה שאמר – מסתבר שאין לחזור]. על כן אין רוח חכמים נוחה במנהג חזנים מסויימים שכופלים התיבות בברכה [גם כשחוזרים ואומרים אותן שוב כסדרן. שאם מדלגים ומשבשים התיבות, יש לחוש אף משום שינוי משמעות והפסק בברכה]. אכן אם לא נתכוין באי אלו תיבות בברכה, הגם שאין הכוונה בהן מעכבת, טוב יותר לחזור ולאמרן ככוונה אם לא אמר שם השם של החתימה (עפ"י אגרות משה או"ח ח"ב כב וח"ד יח. עע"ש).

'ומאי משמע דהאי עובר לישנא דאקדומי הוא? דאמר רב נחמן בר יצחק: דכתיב וירץ אחמעץ דרך הככר ויעבר את הכושי. אביי אמר מהכא והוא עבר לפניהם...'. הנצי"ב (בחדושי לפסחים ובהעמק דבר ריש וילך) כתב לפרש שאין זו מחלוקת באסמכתאות גרידא אלא שתי דעות המה בדברי שמואל; לרב נחמן בר יצחק יש להתחיל הברכה קודם המצוה ואז לעשותה ואחר כך לגמור הברכה, כדרך אחימעץ שהיה בתחילה אחרי הכושי ואח"כ עבר והקדימו [ובכך מובן שימוש הלשון החריגה 'עובר לעשייתן']. ואילו אביי הביא שמשמעות 'עבר' משמע להיות קודם מתחילה ועד סוף, כלומר גם גמר הברכה תהא לפני המצוה. וסיים הנצי"ב: 'ובאמת בשני האופנים שרי, אך מצוה שאי אפשר לעשות בשעת הברכה על כרחך מברכים קודם'.

באסופת 'עלה יונה' (עמ' קיד) תמה הגר"י מרצבך זצ"ל על מסקנת הנצי"ב מדברי הגמרא במנחות (לה:): ומהירושלמי (ברכות ט, ג), שלדעת שמואל אין לברך בשעת עשיית המצוה אלא לפניה. [וע' גם בשו"ת מהר"ל סוס"י קמה. אך יש להעיר מדברי הריטב"א להלן מב. 'ומה שאמרו עובר לעשייתן ולא אמרו קודם עשייתן, אין הכוונה אלא כדי שלא יקדים ברכה למעשה אלא בתוך המעשה כדי שיגמור כל הברכה'. עוד יש להעיר מהמובא בשם הגר"ח זוננפלד (הנהגות ופסקים הל' נט"י לסעודה א) שמותר לברך על הנטילה בשעת הניגוב. והגר"א נבצל שליט"א העיר שם 'צ"ע הלא צריך לברך עובר לעשייתן'].

וכתב הוא על פי דרך הנצי"ב באופן אחר:

'לולא דמסתפינא הייתי אומר בדרכו הוא, אבל להיפך, שיש לפני הברכה כבר לעשות כאילו מתחילים המצוה – התפילין מונחים על הזרוע; שלשת המינים כבר בידו; התינוק והסכין מוכנים – עד שכל אחד יוכל לחשוב כמו בריצת הכושי שהכושי יקדים והמעשה יגמר לפני הברכה. ופתאום באה הברכה

ב. כתבו התוס': עכשיו שנהגו ששליח ציבור אומר 'יאמר נא ישראל' והציבור עונה 'הודו...'. וכן 'ביאמרו נא...' – הציבור מנענעים על כל 'הודו' ו'הודו' שאומרים, אבל שליח ציבור לא ינענע. ויש מפרשים שאף הוא מנענע באמירתו 'יאמר...' אגב הציבור. ובשעת הברכה מנענעים אף בלא קריאת הלל (תוס' וש"פ). ויש שכתבו שבשעת הברכה אינו מוליך ומביא אלא עושה נענוע בעלמא (ערא"ש בשם ראב"ה). וכן היו נוהגות הנשים בבית הגרשו"א, לנענע נענוע אחד בשעת הברכה.

ג. אף כי הנענועים אינם מעכבים המצוה, יש אומרים שאם אין הלולב ראוי לנענע בו – אין יוצאים בו (עפ"י חדושי חתם סופר מב. וכן הביאו לשמוע מהמאירי כאן). ועל כן יש מקפידים להסיר ה'קארע' מהלולב קודם נטילתו (ע' הליכות שלמה י,ב).

בתנופת כבשי עצרת ושתי הלחם אמר רבי יוחנן: מוליך ומביא – למי שארבע רוחות. מעלה ומוריד – למי ששמים וארץ שלו (כלומר מצוה זו אנו עושים לשמו. כן מראה בהנפתו. ערש"י). ואמר רבא: וכן בלולב.

רבי חמא בר עוקבא אמר רבי יוסי ברבי חנינא: כדי לעצור רוחות רעות וטללים רעים (בתנופה ובלולב. עפ"י תוס'; ר"ן יד: בדפי הרי"ף).

[במקום אחר אמרו שארבעת המינים אינם באים אלא לרצות על המים (רבי אליעזר – תענית ב:).]

רב אחא בר יעקב היה מוליך ומביא המינים ואומר: זה חץ בעיניו של השטן (שרואה בעיניו שאין לו כח לנתק מעלינו עול מצוות. רש"י). ואמרו שאין לעשות כן, משום שיבוא להתגרות בו (השטן הוא היצר הרע, וישיאנו לתעות מעל קונו וימסור עצמו על הדבר).

הולכה והובאה, פרשו הראשונים: לארבע רוחות העולם (ערא"ש; שו"ת הרשב"א ח"א תלוז). וכן המנהג. ואולם היו שנהגו לנענע לשתי רוחות בלבד (עריטב"א; מגן אבות למאירי סוף ענין כא). וע"ע במובא בספר מנהגי ישראל ח"ג עמ' צב בטעם שינוי המנהג.

דף לח

עד. מי שלא נטל לולב והתחיל לאכול, האם מפסיק מאכילתו ונוטל או דוחה הנטילה לאחר האכילה?

למדו בגמרא מלשון המשנה 'יטול על שלחנו' – שמפסיק מאכילתו ונוטל, והקשו על כך, וחילק רב ספרא בין אם יש שהות ביום ליטול לאחר האכילה אם לאו, שרק אם תימשך סעודתו עד הערב – מפסיק ונוטל, אבל בלאו הכי – רשאי להמשיך בסעודה.

לפי סברת רבא אפשר לחלק בדבר בין מצוה דאורייתא שמפסיק בשבילה בכל אופן, ומצוה דרבנן שאין מפסיק כשיש לו שהות. ולמסקנא אין הכרח לחילוק זה ממשנתנו, וגם אין סתירה לדבר (שהרי דייקו שהמשנה מדברת בשאר ימים שהנטילה מדרבנן, אבל ביום הראשון יתכן שמפסיק אפילו יש שהות).

א. להלכה כתבו הפוסקים שביום הראשון שהנטילה בו מדאורייתא [ובכלל זה יום טוב שני של גלויות. ט"ז וש"א], אם שכח והתחיל לאכול בזמן שהיה אסור לו – צריך להפסיק אכילתו וליטול. ואם התחיל בהתר, קודם למחצית השעה לפני תחילת היום – אין צריך להפסיק אם יש לו שהות ליטול לאחר מכן. [והט"ז כתב שאף התחיל לאכול לפנות בוקר, הלא בין כך צריך להפסיק לתפילה, ועל כן אסור לו לחזור לאכילתו עד שיטול] (עפ"י ר"ן; או"ח תרנב,ב).

ב. המג"א (תרנב סק"ד) נסתפק אם טעימה קודם נטילת לולב מותרת, אם לאו. וכתב במשנה ברורה שמן הדין מותר ואעפ"כ אין להקל בזה אלא לצורך גדול.

עה. א. מהם האופנים השונים בקריאת ההלל בבית הכנסת או בשמיעה מפי אחרים? מה דינה של שמיעה בלא ענייה?

ב. האם רשאי אדם להפסיק בין אמירת 'ברוך הבא' ל'בשם ה' וכד'?

א. קריאת ההלל יכולה להעשות באופנים שונים; בקריאה בפה, בשמיעה ועניית דברים, ואפילו בשמיעה בלא ענייה – יצא [בין בהלל כולו בין במקצת, כגון שאומר השליח-ציבור 'ברוך הבא' והשומעים אומרים 'בשם ה'']. עפ"י גמרא.

ואמרו במשנה שהשומע מפי גדול בר-חיוב המקרא אותו – עונה אחריו 'הללויה'. ואם המקרא איננו בר חיוב, כגון עבד אשה או קטן – עונה אחריו מה שהוא אומר. ותבוא לו מארה (על שלא למד לקרוא בעצמו ומבזה את קונו לעשות שלוחים כאלה שאינם חייבים. ערש"י ותוס').

יש מי שכתב שלדעת הסובר 'הרהור כדבור', אפילו שמע מפי מי שאינו חייב בדבר – יצא משום 'הרהור' (עפ"י טורי אבן מגילה יט:). ויש מי שחולק וסובר שאין מועיל הרהור כדיבור אלא בדאורייתא, אבל מצוה שהיא מדרבנן כגון הלל, תקנו בה דיבור דוקא (עפ"י חושי רעק"א או"ה קא). ויש מי שכתב ש'שומע כעונה' היינו בשמיעת המלים אפילו בלא כוונת הלב, ולזה צריך שמיעה מפי בר חיוב, ואילו הרהור שהוא כדיבור עניינו ציור הדבר בכוונת הלב אבל בהרהור המלים לבד אין די (עפ"י חו"א כט,ח).

מקום שנהגו לכפול (כל דבר ודבר בהלל) – יכפול. לפשוט (- בלא כפילה) – יפשוט. לברך (לאחריו. אביי) – יברך. הכל כמנהג המדינה. רבי כופל בה דברים ('אנא... 'אנא... ערש"י וריטב"א). רבי אלעזר בר פרטא מוסיף בה דברים. פירש אביי: מוסיף לכפול מ'אודך' ולמטה (לט.).

מבואר בגמרא שמצוה לענות 'הללויה' (אפילו הבקיאם לקרוא בעצמם. רש"י) על כל קטע שאומר השליח-ציבור. וכן מצוה לענות ראשי פרקים. ואם שמע ולא ענה – יצא, שהשומע כעונה.

פרש"י 'מצוה לענות ראשי פרקים': בתחילת כל פרק מפרקי ההלל, במקום לענות 'הללויה' עונים הקהל את ראש הפרק, כגון 'הודו לה'. ואולם בהמשך הפרק עונים 'הללויה'. וכ"כ הרמב"ם (חנוכה ג,ג).

ואילו התוס' והר"ן מפרשים: בכל הפרק כולו, עונים את ראש הפרק, ואילו 'הללויה' עונים רק בפרק הראשון.

בימי רבא היה המנהג שהקהל כולו קורא ההלל בעצמו, שהיו הכל בקיאם, מלבד בכמה מקומות בהלל שעשו בהם שינויים, זכר למנהג הראשון שלא ישתכח, וכדי ללמד ולשמר כמה הלכות (ערש"י); החזן אומר 'הללויה' והם אומרים: 'הללויה'. הוא אומר: 'הללו עבדי ה' והם אומרים 'הללויה'. אחר כך כל הקהל אומרים בעצמם עם המקרא את שאר ההלל עד 'הודו'. הוא אומר 'הודו לה' והם אומרים 'הודו לה'. וחוזרים וקוראים הכל עד 'אנא ה'. הוא אומר 'אנא ה' הושיעה נא'. והם חוזרים אחריו. וכן ב'אנא ה' הצליחה נא', הוא אומר והם חוזרים אחריו. הוא אומר 'ברוך הבא' והם אומרים 'בשם ה'.

א. מה שעתה אין נוהגים בכל אלו, משום ש'מנהגא דהלילא' הוא, ובמקום שנהגו נהגו, מקום שלא נהגו לא נהגו (תוס').

וכתבו הראשונים מנהגים שונים בקריאת ההלל (ע' בסדר רב עמרם; מאירי ריטב"א וספר המכתם; רמב"ם חנוכה ג,יד; טור תכב). והמנהג הרווח עתה שהקהל אומר הכל בעצמו עד 'הודו'. ואומר הש"ץ 'הודו... והכל עונים 'הודו...'. הוא אומר 'אמר... והם עונים 'הודו...'. וכן 'אמרו... 'הודו...'. [ובימינו נוהגים הקהל לומר בנחת (= בשקט) גם 'אמר' מלבד עניית 'הודו' – אם

משום קיום מנהג אחר שנהגו לענות מה שהש"ץ אומר (ע' סדר רב עמרם וב'מקור הברכות'), אם מפני שלפעמים אינו מכוין (משנ"ב תכב סק"כ. יל"פ שאינו מכוין לשמוע מהש"ץ, או שמא הש"ץ אינו מכוין להוציא. אך יתכן שא"צ כוונה מיוחדת להוציא (וע' ברכת מרדכי ח"ב א, ז. וצ"ע).] וכן כופלים הש"ץ והציבור אחריו 'אנא ה'...' 'אנא ה'...' וממשיך הציבור כולו לכפול עד סוף הפרק (עתוס' ריטב"א וס"פ).

המנהג כיום לברך אחר ההלל. ואפילו בראש חדש שקריאת ההלל מנהג, אותם המברכים בו על ההלל מברכים גם לאחריו (עפ"י תרומת הדשן ט ועוד).
ב. הקורא הלל ביחיד, יש לו להדר ולומר לשנים שיענו עמו ראשי פרקים: 'הודו לה'... [ובמדרש (תהלים קיג) אמרו: אין הלל פחות משלשה...] (מרדכי, מובא ברמ"א תכב, ב).

אף על פי שמצוה לענות, אם שמע מפי המחוייב ולא ענה – יצא. ומנין שהשומע כעונה? אריב"ל משום בר קפרא: שכתוב כל דברי הספר אשר קרא מלך יהודה. וכי יאשיהו קרא והלא שפן קראם ויאשיהו שמע (ככתוב יען רך לבבך ותכנע לפני ה' בשמעך...). – אלא מכאן לשומע כעונה.

א. בבבלי, יש אומרים שאינו יוצא בשמיעה בלא ענייה (עפ"י רבנו ירוחם, מובא בב"י תכב. ופירושו במג"א וא"ר שזה אפילו כשהקורא עדיין לא יצא ידי חובתו. וצ"ע לפי"ז כיצד נהגו לצאת ידי 'ברוך הבא' בשמיעה בלבד. וצ"ל שאף זו כענייה שמ"מ משתתף עם הקורא). ויש חולקים וסוברים שיצא (פרי חדש שם, מובא בבאור הלכה).

ב. בתוס' צדדו לומר אף לענין עניית קדיש וקדושה, שמא מצוה מן המובהר לענות בפה דוקא.
ג. מדברי רעק"א (בברכות כ ובתשובה ז) משמע שאפשר לומר 'שומע כעונה' על מקצת מן הברכה. ובחזון איש (כהו, ל, ב-ג) כתב להוכיח שאין אומרים כן. ואולם נראה שבאופן שהמברך אומר את הברכה כולה, לדברי הכל יכול השומע לצאת חציה בשמיעה חציה באמירה (עפ"י קהלות יעקב ברכות ט. וע' ברכת מרדכי ח"ב א, ז).

ב. אמר רבא: לא יאמר אדם 'ברוך הבא' ואחר כך 'בשם ה' (שהפסיק בנשימה בינתים והאזכרה עומדת לעצמה, ונראה כמוציאה לבטלה עפ"י רש"י), אלא יאמר הכל בבת אחת. וכן לא יאמר 'הא שמיה רבה' ואח"כ 'מברך' אלא הכל כאחת. אמר לו רב ספרא: גמר הדבר הוא (הואיל וכוונתו לגמור) ואין לחוש להלכה אין להפסיק בין 'רבה' ל'מברך' [ויש אומרים: בין 'שמיה' ל'רבה'] (עפ"י הג"א מאו"ז; רמ"א נ, א). ודוקא בשתיקה לא יפסיק, אבל אין צריך לאמרם בנשימה אחת (עפ"י פרי מגדים שם). ע"ע בספר מנהגי ישראל ח"א ו.

דף לט

- עו. א.** הלוקח מעם הארץ לולב ומיניו בשביעית, כיצד הוא עושה?
ב. האם מותר ליקח מעם הארץ פירות שביעית?

א. הואיל ואין מוסרים דמי פירות שביעית לעם הארץ כדלקמן, לפיכך הלוקח לולב ומיניו מעם הארץ בשביעית אינו רשאי ליתן לו דמים על האתרוג שנלקט בשביעית, אלא יתן לו האתרוג במתנה. לא רצה ליתן לו במתנה, אמר רב הונא: מבליע לו דמי אתרוג בלולב. והלולב אינו קדוש בקדושת שביעית מפני שהקובע באילנות הוא שעת החנטה והריהו לולב של ששית [וישנה דעה שהלולב אינו קדוש כלל בקדושת